

THEMA 47 - SCHIJNGRAVEN 3

niet alles is wat het lijkt

Er zijn graven zonder grafteken, maar er zijn ook graftekens zonder graf: schijngraven. Een grafteken is de algemene aanduiding voor iedere vorm van een materieel herinneringsteken, dat (meestal) op een individueel graf staat of ligt. Het woord grafmonument wordt ook vaak gebruikt, maar zoals het woord het al zegt, gaat dat grafteken meer de monumentale kant op.

London - The Cenotaph

Bij schijngraven kan het gaan om graftekens, die echt gebruikt zijn, maar nu niet meer *in situ* staan, maar bv. in een museum. Het kan gaan om graftekens die nog niet in gebruik zijn, maar op een voorbeeldveld staan. Het kan gaan om nepbegravingplaatsen, zoals in pretparken. Of het gaat om cenotafes (letterlijk: leeg graf). Over dit fenomeen en de vormen daarvan gaat dit thema.

DEEL 3 - CENOTAFEN VOOR EEN GROEP

ter nagedachtenis

Cenotaaf is afgeleid van het Griekse woord $\kappa\epsilon\nu\omicron\tau\acute{\alpha}\phi\omicron\nu\nu$ =*kenotaphion* (*kenos* = leeg en *taphos* = graf). Een cenotaaf is een leeg graf of schijngraf, opgericht ter ere van een individuele persoon of een groep van personen, waarvan de stoffelijke resten elders zijn. Dat elders kan bekend of onbekend zijn. Bij een cenotaaf kan het ook gaan om een oorspronkelijk graf met grafteken van een persoon, die later elders werd herbegraven.

In tegenstelling tot een graf dient het uitsluitend ter nagedachtenis van de overledene(n). Het is een concrete plek om overleden personen te gedenken.

De meeste cenotafes werden opgericht voor individuele personen, maar er werden/worden ook cenotafes gewijd aan de herinnering van groepen individuen, zoals vermiste soldaten van een natie.

Dit thema is gewijd aan de cenotafes voor een groep van overleden, vaak vermiste personen, terwijl het volgende thema zal worden gewijd aan individuele cenotafes.

Als special nu ook aandacht aan de cenotaaf van Jezus Christus: het heilig graf.

historie

In de geschiedenis is het verschijnsel cenotaaf geen onbekend verschijnsel. Het kwam al voor in de prehistorie, waar graven zijn gevonden zonder skeletresten, maar wel met grafgiften.

In Egypte werden al cenotafes door/voor farao's opgericht op cultisch belangrijke plaatsen, zoals in Abydos, dat sterk verbonden was met de cultus van Osiris. De godheid Osiris werd beschouwd als de eerste farao van het Oude Egypte. Bij zijn 'graf' lieten verschillende farao's een cenotaaf oprichten om deel te nemen aan de wederopstanding van Osiris; de dode werd een Osiris, d.w.z. een uit de dood herrijzende. Bekend in Abydos zijn de cenotafes van farao Senoeseret III (1877-1853 v.Chr.) en farao Ahmose I (1550-1525 v.Chr.).

Ook in de Grieks-Romeinse wereld had het oprichten van een cenotaaf met de dodencultus te maken. De *manes* (schimmen) van overledenen, van wie het gebeente onvindbaar was of die ver van huis begraven waren, zouden geen rust vinden zonder graf. Bij de inwijding van het 'lege graf' werd de naam

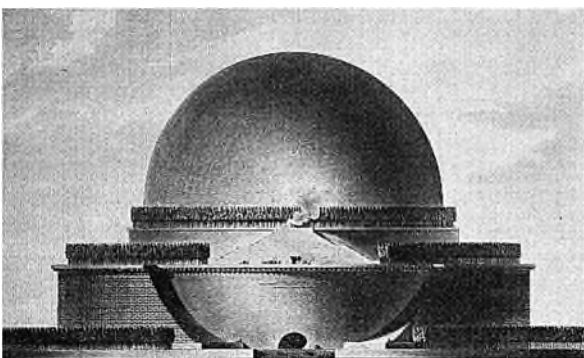
Senoeseret III

Ahmose I

van de dode driemaal aangeropen en uitgenodigd zijn laatste 'woning' te betrekken.

Een aparte vorm van een cenotaaf in de Grieks-Romeinse architectuur is de *Heroon* ($\eta\rho\omega\nu\nu$), een heiligdom dat als grafmonument van een held werd beschouwd en waarin hij werd vereerd.

Een voor de architectuurgeschiedenis belangrijk ontwerp was de cenotaaf voor Isaac Newton, in 1783 ontworpen door de Franse architect Etienne-Louis Boullée (1728-1799). Het project, dat bestond uit een enorme bol van 150 m doorsnede op een sokkel, omgeven door galerijen met honderden cipressen, is nooit uitgevoerd.

cenotaaf voor Isaac Newton

CENOTAAF VOOR EEN GROEP

Alhoewel de meerderheid van de cenotafen opgericht werd voor een individuele persoon, zijn er ook cenotafen, die gewijd zijn aan de herinnering van groepen individuen, zoals vermiste soldaten van een natie. Zo werden er na de Eerste Wereldoorlog diverse oorlogsmonumenten voor vermiste militairen opgericht. Een dergelijk monument in Londen kreeg de naam: *The Cenotaph*. In navolging daarvan worden veel van dergelijke monumenten ook cenotaaf genoemd.

Londen - Whitehall: *The Cenotaph*

The Cenotaph is het monument ter herdenking van de meer dan 1 miljoen soldaten uit Groot-Brittannië en de Commonwealth, die sneuvelden in de Eerste Wereldoorlog.

De *Cenotaph* is het meest bekend van de 133 oorlogsbegraafplaatsen en oorlogsmonumenten, die Sir Edwin Lutyens (1869-1944) heeft ontworpen. Hij ontwierp het monument in abstracte lijnen, zonder christelijke iconografie en met de tekst *The Glorious Dead*. Verbazingwekkend is de mathematische precisie van het ontwerp, waarbij zowel horizontaal als verticaal de optelsom van lijnen een afstand van 1801 feet & 8 inches vormt.

Dit nationale monument werd aanvankelijk ontworpen als een tijdelijk monument bij gelegenheid van de herdenkingsplechtigheden op *Peace Day* van 19 juli 1919 en werd uitgevoerd in hout en gips. Een actie van krant en publiek heeft er toe geleid dat het monument werd uitgevoerd in Portlandsteen en dat het permanent werd.

Het monument snijdt Parliament Street door-

midden en staat prominent in Whitehall, waar al meer dan duizend jaar de politieke en religieuze macht van Engeland is geconcentreerd. Vlakbij liggen de Houses of Parliament, de Horse Guards Parade Grounds en de Westminster Abbey.

Ieder jaar op *Remembrance Day*, de herdenking voor de gevallen uit beide wereldoorlogen, plaatsen de koningin en andere hoogwaardigheidsbekleders kransen van rode klaprozen bij het monument. *Remembrance Day* valt op de zondag voor of na 11 november. *The Cenotaph* heeft ook altijd een rol gespeeld in politieke protestdemonstraties.

Sir Edwin Lutyens' *Cenotaph* in Londen heeft het ontwerp van veel andere oorlogsmonumenten in de Commonwealth beïnvloed. Een aantal zijn praktisch identiek, zoals de *Cenotaphs* in Bermuda (Hamilton), Nieuw-Zeeland (Auckland), Hongkong en Canada (Ontario).

cenotaaf als oorlogsmonument voor vermisten

De *Cenotaph* van Sir Edwin Luyens lijkt nog op een (uitvergroete) grafsteen en er staan geen namen op. Dat geldt niet voor andere oorlogsmonumenten, waarop de namen zijn geschreven van de vermiste militairen, die geen graf hebben gekregen. Voor hen geldt het monument als grafgedenksteen.

Ieder - Menendoort

Tyne Cot Cemeterij

Denk aan de Menendoort in Ieper, waarop de namen van 54.896 vermiste soldaten staan. Nog iedere avond wordt hier nog de *Last Post* geblazen ter nagedachtenis van de gesneuvelde soldaten. Omdat de Menendoort te klein bleek te zijn, werden alle Britse vermisten, gesneuveld vanaf 16 augustus 1917, vermeld op het *Tyne Cot Memorial*, dat op het Tyne Cot Cemetery in Passendale staat. Daarop staan de namen van nog eens 34.959 vermisten.

Zo beschouwd kun je dan alle monumenten met namen van vermiste militairen cenotaaf noemen.

cenotaaf als monument voor omgebrachte joden

En wat te denken van monumenten van slachtoffers die geen graf gekregen hebben, omdat ze omkwamen in de vernietigingskampen van de nazi's? Zijn ook dat dan geen cenotafen?

Enkele voorbeelden. Op de muren van de Pinkassynagoge, het gebouw waarlangs je de Oude Joodse Begraafplaats in Praag binnenkomt, staan de namen van 77.297 joodse slachtoffers van het naziregime in Bohemia en Moravia.

Niet ver van het Île de la Cité in Parijs bevindt zich de *Mémorial de la Shoah*. Op *Le Mur des noms* staan de namen van 76.000 joden, waaronder 11.000 kinderen die door de nazi's zijn gedeporteerd.

Joseph GOTTLIB • Louis G
Aron GOTTRICH 1904 • Ar
Fritz GOTTSCHALK 1895 • F
Paul GOTTSCHALK 1909 • Ru
Louis GOUDSMIT 1886 • Bei
Laja GOURA 1889 • Ker GO
Lydie GOUREVITCH 1910 • M
Lioubow GOUREWITCH 18
Gorch GOUTMAN 1898 • I

Praag - Pinkassynagoge: 77.297 namen

Parijs - Mémorial de la Shoah: 76.000 namen

Op de buitenmuur van de oude joodse begraafplaats aan de Battonstrasse in Frankfurt heeft men 11.957 stenen aangebracht met de namen van vermoorde joodse burgers uit Frankfurt; er is ook een steen voor Anne(lies) Frank, geboren in Frankfurt, omgeven door de namen van haar familieleden.

Er zijn meer voorbeelden. Allemaal cenotafen?

Frankfurt - joodse begraafplaats Battonstrasse (foto's: Ari van Valen)

allemaal cenotafen?

Urk

Ploubazlanec

Hamburg

Eindhoven

En hoe zit het met de vissersmonumenten van hen die zijn verdwenen op zee? Urk, Arnemuiden, Ploubazlanec: zie thema 36 - Begraven op zee.

Of met de monumentjes 'ter herinnering aan de kinderen die de wereld verlieten voordat ze erop waren', de doodgeboren en ongedoopte kinderen, die ergens werden begraven: zie thema 6.

En zo kom je in de literatuur vaker het begrip cenotaaf tegen als het gaat over een monument voor een groep vermiste personen: het monument op de *Old Head of Kinsale* (Ierland) voor de 1198 slachtoffers van de oceanstomer *Lusitania*, die op 7 mei 1915 door de Duitsers werd getorpedeerd; het monument op de vestingwal in Tallinn voor de 852 slachtoffers van veerboot *Estonia*, die in september 1994 zonk in de Oostzee; of recent het monument 'De poort naar Europa' op Lampedusa voor de verdronken bootvluchtelingen (foto AFP/Andreas Solaro), enzovoort.

Lampedusa

volgende keer in deel 4 van Schijngraven: individuele cenotafen

SPECIAL

HEILIG GRAF - CENOTAAF VAN JEZUS CHRISTUS

het lege graf

Op de eerste dag van de week kwam Maria Magdalena vroeg in de morgen -het was nog donker- bij het graf en zag dat de steen van het graf was weggerold. (Joh. 20,1).

Volgens de Bijbel werd Jezus Christus na zijn kruisdood in het graf gelegd, dat hij door te verrijzen na drie dagen weer verliet en leeg achterliet

Daarna kun je het lege graf dus beschouwen als een cenotaaf.

Jerome Nadal S.J. (1593)

Jerusalem: heilig graf

Keizer Constantijn liet in 326 een koepelkerk bouwen boven de vermoedelijke plaats van Jezus' graf. Daarnaast werd in 335 de grafkerk ingewijd, die in 1009 door de Egyptische kalief Al-Hakim volledig werd verwoest. In 1119 lieten de kruisvaarders een nieuwe kerk bouwen, die in grote delen tot nu toe bewaard is gebleven. De eigenlijke koepelkerk boven het graf werd in 1555 en na een brand in 1810 gereconstrueerd.

'Evangelicae Historiae Imagines'

nabootsingen

In een tijd dat reizen naar Jeruzalem om de heilige plaatsen te bezoeken een moeizame, langdurige en kostbare aangelegenheid was, liet men ter plaatse nabootsingen oprichten. Het Heilig Graf werd in de Middeleeuwen en in de 16^e eeuw vele malen gekopieerd voor plaatsing in kerken en kapellen. Ook werd kerken in de vorm van de Grafkerk in Jeruzalem gebouwd. Zo is het grondplan van de 15^e eeuwse Jeruzalemkerk in Brugge geïnspireerd op het grondplan van de Heilig Grafkerk in Jeruzalem.

In Duitsland zijn nog 17 heiliggrafkapellen. Op het Sankt Johannisfriedhof in Nürnberg staat de *Holzschuherkapelle*, gebouwd in 1507 naar het voorbeeld van de Heilig Grafkerk in Jeruzalem. Het werd in 1523 de begraafplaats van het patriciërsgezicht Holzschuher. In het interieur bevindt zich een nis waarin de graflegging van Christus staat, het laatste kunstwerk dat beeldhouwer Adam Kraft in 1508 schiep. De mooiste nabootsing van het Heilig Graf vinden we in Görlitz.

Jeruzalem - Heilig Graf

Nürnberg - graflegging van Adam Kraft (1508) in de Holzschuherkapelle

Het (lege) graf van Jezus is in kerken, op begraafplaatsen en in devotieparken op diverse manieren afgebeeld.

Het meest komt de **graflegging** voor, soms apart, maar meestal als veertiende statie van de kruisweg: *Jezus wordt in het graf gelegd.*

(zie thema 23: kruisweg).

Ook de **verrijzenis uit het graf** wordt afgebeeld. Een mooi voorbeeld daarvan is te vinden op het Sint Martinuskerkhof in Sint-Oedenrode. Aan de zijkant van de Calvarieberg is de verrijzenis afgebeeld. Vier Romeinse soldaten kijken verbijsterd naar Jezus, die op een wolk boven het lege graf zweeft.

Sint-Oedenrode: Sint Martinuskerkhof

GÖRLITZ - HEILIGES GRAB

landschaps- en architectuurensemble

illustratie uit ca. 1700 van het complex

Het 'Heilig Graf' in Görlitz ontstond tussen 1481 en 1504 als een totaalkunstwerk en strekte zich uit over een groot deel van de stad. Het hele lijdensverhaal van Christus is hier nog deels topografisch terug te vinden. Het hele complex bestaat uit een drietal gebouwtjes, een 'bijbels' landschap en de *via dolorosa*, de kruisweg van Jezus. Het geheel geldt als een eerste poging tot landschapsarchitectuur in Europa.

De **kruisweg** voerde eens van de Peterskerk, het zogenaamde huis van Pilatus, naar de plaats waar zich nu nog het ensemble van drie gebouwen bevindt aan de Heilig-Grab-Strasse: kruiskapel, zalfhuis en heilig graf. Dit geheel ligt weer in een 'bijbels' landschap, dat het Kedrondal moet voorstellen en waarin zich de Olijfberg en de Hof van Gethsemane bevinden.

kruiswegstatie

ensemble aan de Heilig-Grab-Strasse

De **kruiskapel** bestaat uit twee etages, de Adamskapel beneden en de Golgothakapel boven. De naam Adamskapel gaat terug op de legende dat de schedel van Adam op Golgotha was begraven. In de Adamskapel is een brede scheur in de wand te zien, die in de bovengelegen Golgothakapel begint. Het herinnert aan de tekst uit Mt. 27,51 bij de dood van Jezus: *En zie, het voorhangsel van de tempel scheurde van boven tot onder in tweeën, de aarde beefde en de rotsen spleten*. In de bodem van de Golgothakapel zijn drie cirkelvormige gaten te zien, die de drie kruisgaten symboliseren. Voor de kapel staan drie linden als symbool van de drie kruisen op Golgotha.

Het **zalfhuis** vlak bij de kruiskapel verwijst naar de zalfsteen van Jeruzalem, dat wil zeggen de plaats waar het lichaam van Christus werd gezalfd nadat het van het kruis was genomen en voordat het in het rotsgraf werd gelegd. Deze plaats was tevens de plaats van de bewening door Maria, meestal voorgesteld als Piëta. In dit zalfhuis, dat is afgesloten door een groengeverfd smeedijzeren hek, bevindt zich een Piëta van de hand van Hans Olmützer uit ca. 1500.

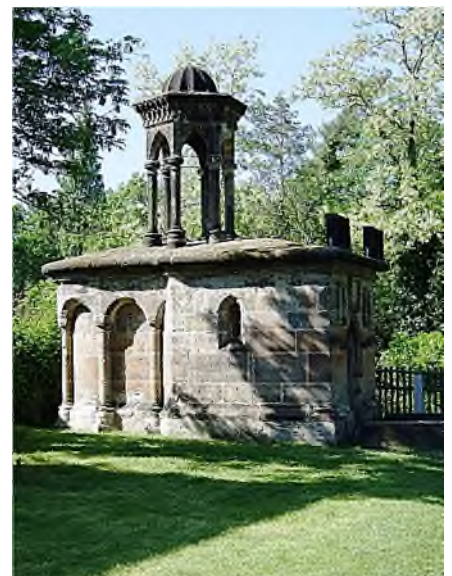
De **grafkapel** is in verkleinde vorm een getrouwe nabootsing van het Heilig Graf in Jeruzalem, zoals deze er 500 jaar geleden uitzag. Daar werd de kapel in het begin van de 19^e eeuw na een brand in Grieks-orthodoxe stijl herbouwd. De kapel bestaat uit een voorkamer, waarin een 'engel' staat, en een (lege) grafkamer met een 1,92 m lange steenbank.

kruiskapel met 2 etages

zalfhuis met Piëta

grafkapel

ontstaansgeschiedenis

Volgens de legende is het complex ontstaan als boetedoening van Georg Emmerich (1422-1507), de latere burgemeester van Görlitz.

Georg Emmerich, de zoon van een rijke koopman in Görlitz bezwangerde Benigma Horschel, de dochter van de burens, maar weigerde om met haar te trouwen. De pelgrimstocht naar Jeruzalem, die hij in 1465 ondernam werd niet alleen ingegeven door zijn diepe geloof, maar was ook bedoeld als boetedoening voor zijn zonden. De tocht eindigde dan ook succesvol voor Emmerich. Hij verkreeg absolutie van zijn zonden en werd tot ridder van het Heilig Graf geslagen. Dat zou voor hem de reden zijn om in Görlitz het passieverhaal van Christus na te bootsen.

Heiliges Grab

Meer waarschijnlijk is dat Agnes Fingerin († 1515) de aanstichtster tot de aanleg van het complex was. Agnes was een van de weinige vrouwen in de Middeleeuwen die na de dood van haar rijke echtgenoot meer dan vijftig jaar ongehuwd bleef en een zelfstandig leven leidde. Zij pelgrimerde in 1476 met het reisgezelschap van hertog Albrecht van Saksen naar het Heilig Land, 'een vrouw met mannelijke moed en gekleed in een monnikspij', volgens een reisverslag. Vermoedelijk was zij het die de bouwtekeningen voor het Heilig Graf mee naar Görlitz bracht.

Georg Emmerich werd na zijn pelgrimsreis raadslid en werd vijfmaal tot burgemeester gekozen. In deze positie ondersteunde hij het project voor de bouw van het Heilig Graf. Een neef van hem liet in 1578 in de Adamskapel een epitaaf en in de Golgothakapel een gedenksteen aanbrengen voor zijn oom en dat leidde tot de legende dat hij de stichter van deze aanleg was.

op pelgrimstocht in Görlitz

Volgende keer in deel 4 van Schijngraven:

Individuele Cenotafen